

ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ: 9ος-12ος ΑΙΩΝΑΣ

Ναταλία ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

SUMMARY: The Byzantine pottery from Crete is little known. Some evidence for it has been provided by a number of articles in recent years, though this does not mean that the gap in the bibliography has been filled.

The present paper presents the preliminary results of an investigation based on excavation material from the islet of Pseira, Petra near Siteia, Heraklion, and Eleftherna. Problems relating to the typology, chronology, production centres, and dissemination of pottery in this period are examined.

The time constraints on the paper have dictated the presentation of only a few representative examples of each ware from the above-mentioned sites on the island, which help us to formulate some preliminary conclusions.

Οι επιστημονικές αναφορές στη βυζαντινή κεραμική της Κρήτης είναι ολιγάριθμες και αφορούν κυρίως υλικό της πρωτοβυζαντινής περιόδου (Di Vita 1984: 226-229· 1986-1987: 490-495· Vogt 1991-1993: 39-75· 2000: 38-101· Poulu 1995: 1120-1131), ενώ ορισμένες δημοσιεύσεις αφορούν κεραμικά ευρήματα της περιόδου της Ενετοκρατίας (Μπορμπούδάκης 1968: 427-429· Hahn 1989: 227-232· François 1994: 376-387). Η κεραμική της μέσης βυζαντινής περιόδου, που έχει βρεθεί στην Κρήτη, έχει απασχολήσει ελάχιστα τους επιστήμονες (Μπορμπούδάκης 1968: 427-429 Poulu 1995: 1120-1131). Η μελέτη και δημοσίευση κεραμικής αυτής της περιόδου, που έχει βρεθεί στο νησί, αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όχι μόνο γιατί πρόκειται για νέο αδημοσίευτο υλικό, αλλά γιατί το υλικό αυτό από τη στιγμή που θα εντοπιστεί και μελετηθεί, θα αποτελέσει σημαντική βοήθεια για την κατανόηση και την ερμηνεία και των ιστορικών γεγονότων, αλλά κυρίως των συνθηκών διαβίωσης, των εμπορικών επαφών και ανταλλαγών, του επιπέδου της τεχνολογίας, καθώς και των ποικιλών επιδράσεων σε τεχνικές και τεχνοτροπίες, που δεχόταν ο κάτοικος της Κρήτης από τον 9ο έως και το 12ο αιώνα.

Σε αυτή ακριβώς την περίοδο θα εστιάσουμε την προσοχή μας. Το κεραμικό υλικό, στο οποίο στηρίζεται η μελέτη, προέρχεται από ανασκαφές στην πόλη του Ηρακλείου, από την ανασκαφή του βυζαντινού νεκροταφείου στον Πετρά Σητείας και την ανασκαφή του βυζαντινού εκκλησιαστικού συγκροτήματος στη νησίδα Ψείρα στην

βορειοανατολική ακτή της Κρήτης¹. Επιπλέον παρουσιάζονται παραδείγματα από τις ομάδες της κεραμικής καθημερινής χρήσης (I), τα οποία βοηθούν στην εξαγωγή των τελικών συμπερασμάτων, καθώς και τρεις κατηγορίες εφυαλωμένης κεραμικής (II). Συγκεκριμένα, μελετώνται αγγεία που ανήκουν στην πολύχρωμη κεραμική με λευκό πηλό (II α), αγγεία γραπτά με επέχοισμα (II β) και αγγεία γραπτά με καστανό και πράσινο χρώμα (II γ).

I. Κεραμική καθημερινής χρήσης

Ο 9ος αιώνας σηματοδοτεί σημαντικές αλλαγές για την Κρήτη: το νησί υποτάσσεται στους Άραβες (827/8) και ο Χάνδακας εξελίσσεται σε λιμάνι σημαντικό στην Ανατολική Μεσόγειο με μεγάλη εμπορική κίνηση². Οι επαφές με άλλες περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου επιβεβαιώνονται και από τα κεραμικά ευρήματα. Τα παλαιοτινιακά λυχνάρια (Εικ. 1-2) που χρονολογούνται στα τέλη του 8ου και στον 9ο αιώνα και βρέθηκαν, μαζί με άλλα ευρήματα, στο σπήλαιο της Αμνισού, ανατολικά του Ηρακλείου, παρουσιάζουν ιδιαίτερες ομοιότητες με ανάλογα αντικείμενα από την Beth Shan (Hadad 1997: 166-168, 174-179, εικ. 31, 32, 47) και τα Γέρασα της Ιορδανίας (Scholl 1986: 120, πλ. 13D, 14B)³. Από την ανασκαφή του οικοπέδου του Μουσείου Ηρακλείου, σε στρώμα που χρονολογείται με νομίσματα των αράβων εμίρηδων της Κρήτης στον 9ο αιώνα, προέρχεται ένας αμφο-

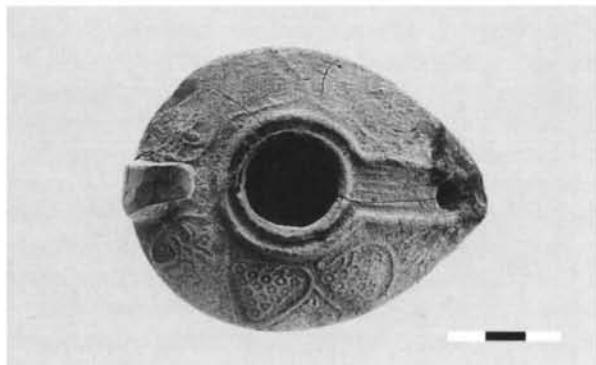
1. Θα ήθελα να επισημάνω ότι η βοήθεια των αρχαιολόγων που μου εμπιστεύθηκαν υλικό για μελέτη και δημοσίευση, καθώς και όσων μου παρείχαν κάθε είδους πληροφορίες ήταν αποφασιστική για την πορεία της έρευνας. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τους καθηγητές κ. κ. Ph. Betancourt, τη Διευθύντρια του Μουσείου Ηρακλείου και Α. Καρέτσου, την αρχαιολόγο της 13ης EBA και Λ. Σταϊδά και την αρχαιολόγο της ΚΙ' ΕΠΚΑ και Μ. Τσιποτούλου.

2. D. Tsougarakis, *Byzantine Crete from the 5th Century to the Venetian Conquest*, Athens 1988, 38-39, 178 (Historical Monographs 4).

3. Τα τέσσερα παλαιοτινιακά λυχνάρια που βρέθηκαν από τον Μαρινάτο το 1929 στο σπήλαιο της Αμνισού, μαζί με άλλα 18 ρωμαϊκά και βυζαντινά, έχω μελετήσει και δημοσιεύσωνται στο σύλλογικό έργο των N. Μαρινάτου - Ph. Betancourt, βλ. Πούλου 2000, 214-227, εικ. 18-19.

Εικ. 1. Παλαιοπινακός λύχνος, σπήλαιο Αμνισού, αριθ. ενq. 27690 (Πούλου 2000: 221, εικ. 18).

Εικ. 2. Παλαιοπινακός λύχνος, σπήλαιο Αμνισού, αριθ. ενq. 27691 (Πούλου 2000: 221, εικ. 18).

ρεάς παλαιοπινακού τύπου (Εικ. 3). Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ίχνη βαθύχρωμης γαλάζιας εφυάλωσης στο χειλός και στο πάνω μέρος των λαβών. Στο σώμα διακρίνονται ίχνη ταινιών υπόλευκου χρώματος. Οι αμφορείς αυτοί παράγονταν στην περιοχή της Παλαιοπίνης για μεγάλη χρονική περίοδο, από τον 5ο έως τον 9ο-10ο αιώνα (Hayes 1992: 65, εικ. 48, 30.172-73).

Την ίδια εποχή οι επαφές με την Κωνσταντινούπολη δεν φαίνεται να έχουν σταματήσει: σημαντική μαρτυρία περί αυτού αποτελεί ο χρυσός σόλιδος του Θεοφίλου που βρέθηκε στην ανασκαφή του οικοπέδου του Μουσείου Ηρακλείου: χρονολογείται στο έτος 829, δύο μόλις χρόνια μετά την κατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες⁴. Είναι γνωστό ότι οι επαφές του βυζαντινού και του ισλαμικού κόσμου ήταν έντονες τόσο σε εμπορικό όσο και σε πολιτιστικό επίπεδο: οι ισλαμικές επιδράσεις στη βυζαντινή τέχνη του 10ου αιώνα είναι ιδιαίτερα σημαντικές. Παράλληλα, γνωρίζουμε ότι οι Άραβες είναι μεν ο μεγάλος εχθρός του Βυζαντίου κατ' αυτή την περίοδο, αλλά συγχρόνως είναι και μια αγορά στην οποία η αυτοκρατορία μπορεί να διαθέσει τα προϊόντα της⁵.

II. Εφυαλωμένη κεραμική

Πα. Πολύχρωμη κεραμική με λευκό πηλό (Polychrome Ware)

Το 961 η Κρήτη επιστρέφει στους κόλπους της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η εισηγμένη κεραμική της περιό-

Εικ. 3. Αμφορέας παλαιοπινακού τύπου, Ηράκλειο.

δου αυτής είναι άφθονη, ιδιαίτερα όμως ενδιαφέρουσα είναι μια ομάδα αγγείων που βρέθηκαν σε οικόπεδο της Καστέλας Ηρακλείου, σε στρώμα που χρονολογείται στο 10ο αιώνα⁶. Συγκεκριμένα, τα αγγεία αυτά, μαζί με άλλη κεραμική, βρέθηκαν σε στρώμα που περιείχε χάλκινα νομίσματα των αράβων εμιρήδων της Κρήτης, χρονολογημένα στο α' μισό του 10ου αιώνα. Το αμέσως υπερχείμενο αρχαιολογικό στρώμα περιείχε ταφές του τέλους

4. Νομίσματα του Θεοφίλου που έχουν βρεθεί στην Κρήτη αναφέρονται από τον Miles 1964: 17, σημ. 87.

5. Για τις εμπορικές σχέσεις βυζαντινών και αράβων, βλ. B. Πέννα, Νομοματικές νῦνεις για τη ζωή στις Κυκλαδες κατά τον 8ο και 9ο αιώνα, στο: Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου, Αθήνα, Μάιος 1999, Αθήνα 2001, 399-410.

6. Αξίζει να σημειώσουμε ότι εισαγωγή κεραμικής από την Κωνσταντινούπολη και μάλιστα αγγείων από λευκό πηλό, έχουμε ήδη από τις αρχές του 8ου αιώνα στη νησίδα Ψείρα. Πρόκειται για δύο δότρακα πινακίδων της πρώτης ομάδας εφυαλωμένης κεραμικής με λευκό πηλό της τυπολογίας του Hayes: είναι τα GWW I, που χρονολογούνται από τα τέλη του 7ου έως και τις αρχές του 8ου αιώνα, βλ. Hayes 1992: 15-18, εικ. 4.3 και 5.3. Η μελέτη της κεραμικής της Ψείρας έχει γίνει από την υπογράφουσα και σύντομα πρόκειται να δημοσιευθεί.

του 10ου και του 11ου αιώνα⁷. Πρόσκειται για τη γνωστή κατηγορία της πολυτελούς βυζαντινής κεραμικής, τα «πολύχρωμα αγγεία με λευκό πτηλό» (polychrome ware). Την ονομασία τους οφείλουν στον Talbot Rice, ο οποίος πρώτος εντόπισε και απομόνωσε την κατηγορία των πολυτελών κεραμικών στη δημοσίευση της κεραμικής από τις ανασκαφές του Ιπποδρόμου της Κωνσταντινούπολης (Talbot-Rice 1929: 29-35). Τελευταία ο Hayes μελέτησε τα αγγεία και τα πλακίδια από την ανασκαφή του Sarayhan, δημοσιεύοντας συγχρόνως τη σχετική βιβλιογραφία (Hayes 1992: 35-37). Νέα ενδιαφέροντα στοιχεία για την τεχνική κατασκευής και διακόσμησης παρέχουν οι μελέτες που δημοσιεύονται στον τόμο *The Materials Analysis of Byzantine Pottery* (Durand 1997: 25-50· Lauffenburger, Williams 1997: 67-84· Vogt 1997: 51-66). Οι ερευνητές χρονολογούν την κεραμική αυτής της κατηγορίας στην περίοδο από το 10ο έως το 11ο αιώνα. Ο Sanders, σε τελευταία μελέτη του, προτείνει διαφορετική χρονολόγηση (τέλη 10ου-αρχές 12ου αι.) στηριγμένος στα ευρήματα κυρίως της Κορίνθου (Sanders 2001: 89-103).

Τα εξι αγγεία, που βρέθηκαν στο ίδιο στρώμα, αποτελούν μία από τις πλέον ενδιαφέρουσες ομάδες πολύχρωμης κεραμικής που έχουν βρεθεί σε ανασκαφές του ελλαδικού χώρου. Μετά την Κόρινθο (Morgan 1942: 64-70) διαπιστώνουμε ότι και ο Χάνδακας διατηρούσε επαφές με την Πρωτεύουσα και κυρίως είχε μια εύρωστη οικονομικά τάξη αριστοκρατών, η οποία έδειχνε προτίμηση στα πολυτελή αντικείμενα⁸.

Η τυπολογία των αγγείων παρουσιάζει ποικιλία και σε ορισμένες περιπτώσεις το σχήμα σώζεται ολόκληρο: υπάρχουν δύο βαθιά πινάκια με επίπεδη ή δακτυλιόσχημη βάση (αριθ. ευρ. ΑΙΙ 679, ΑΙΙ 650α, Εικ. 4-7), δύο μικρά κύπελλα (αριθ. ευρ. ΑΙΙ 650β, ΑΙΙ 650γ, Εικ. 8-10), ένα μικρό κύπελλο με ίχνη λαβής (αριθ. ευρ. ΑΙΙ 681, Εικ. 11-12) και, τέλος, ένα μεγάλο οργχό πινάκιο με οριζόντιο χειλός (αριθ. ευρ. ΑΙΙ 683, Εικ. 13-15).

Ο πηλός σε όλα τα παραδείγματα είναι λεπτός, καθαρός και το χρώμα κυμαίνεται από το λευκορόδινο (pinkish white 7.5YR, 8/2) έως το ρόδινο (pink 7.5YR, 8/4) και το ανοικτό καστανό (very pale brown 10YR, 8/4). Σημειώνουμε ότι ο πηλός του ΑΙΙ 650α (Εικ. 6-7) περιέχει ελάχιστες βαθύχρωμες προσμετέεις, ενώ του μικρού κυπέλλου ΑΙΙ 681 (Εικ. 11-12) ο πηλός είναι ιδιαίτερα καθαρός και λευκός.

Στα περισσότερα αγγεία ο γραπτός διάκοσμος έχει γίνει απευθείας επάνω στον πηλό χωρίς εμφανή ύπαρξη επιχρύσιματος. Εξαίρεση αποτελεί το βαθύ πινάκιο ΑΙΙ 679 (Εικ. 4-5), του οποίου η εσωτερική επιφάνεια είναι

καλυμμένη με λεπτό στρώμα ανοικτού καστανού επιχρύσιματος (very pale brown 10YR, 8/2), καθώς και το πινάκιο ΑΙΙ 683 (Εικ. 13-15), το οποίο φέρει ροδίζον επίχρυση (pink 7.5YR, 8/4) σε όλη την εσωτερική και την εξωτερική επιφάνεια. Η χρωματική ποικιλία που συναντάμε στη διακόσμηση των αγγείων είναι ιδιαίτερα περιορισμένη: μαύρο ή βαθύ καστανό του μαγγανίου για τα περιγράμματα και κίτρινο-ώχρα σε διαφορετικές αποχρώσεις για το γέμισμα των μοτίβων ή για τις λεπτομέρειες. Στο μόνο αγγείο που υπάρχει ένα ελαφρώς ροδίζον χρώμα τόσο στον κάμπο όσο και για να τονιστούν οι ζωγραφισμένες επιφάνειες είναι το πινάκιο ΑΙΙ 683 (Εικ. 13, 14). Χρώματα όπως το μπλε, το πράσινο και το κόκκινο λείπουν τελείως. Σε ορισμένες περιπτώσεις τα χρώματα είναι αναμεμειγμένα με εφυάλωση, ενώ σε όλα τα αγγεία διακρίνονται σε ορισμένα σημεία της επιφάνειας ίχνη ιδιαίτερα λεπτής εφυάλωσης, η οποία στα περισσότερα στορακά έχει φθαρεί.

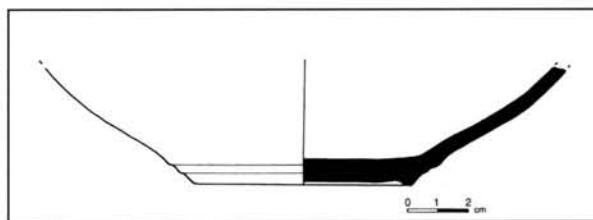
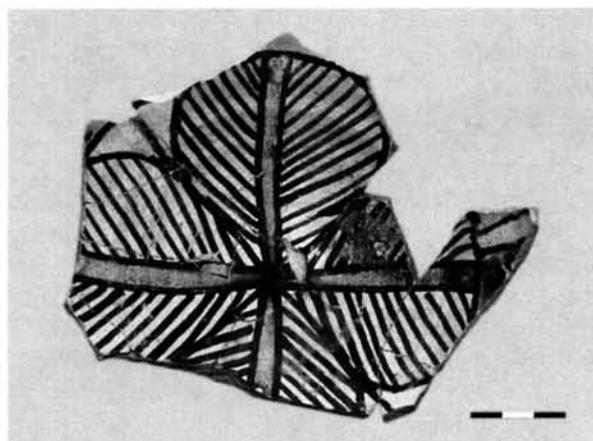
Τα δύο πινάκια με την επίπεδη (αριθ. ευρ. ΑΙΙ 679, Εικ. 4-5) και τη δακτυλιόσχημη βάση (αριθ. ευρ. ΑΙΙ 650α, Εικ. 6-7) παρουσιάζουν κοινά στοιχεία στη διακόσμηση. Σχηματοποιημένα μοτίβα που μιμούνται φτερά παγονιού κοσμούν την εσωτερική επιφάνεια του αγγείου. Στο πρώτο παράδειγμα (Εικ. 4) λεπτές γραμμές σε καστανό (του μαγγανίου) σχηματίζουν τετράφυλλο ρόδακα στο κέντρο του πυθμένα. Τέσσερις διπλές γραμμές εμπλουτισμένες με πορτοκαλί της ώχρας τονίζουν το κεντρικό τμήμα των λοβών, ενώ παράλληλες λοξές γραμμές γεμίζουν την υπόλοιπη επιφάνεια. Το κεντρικό αυτό θέμα μορφεύεται από κυκλική γραμμή. Τα δοτρακά που σώζονται δεν παρέχουν στοιχεία για την υπόλοιπη διακόσμηση του αγγείου. Στην επιφάνεια σώζονται ίχνη λεπτού στρώματος άχρωμης, διαφανούς εφυάλωσης. Στο δεύτερο παράδειγμα (Εικ. 5) κουκκίδα και δύο ομόκεντροι κύκλοι βαθυκάστανον χρώματος ορίζουν το κέντρο του πυθμένα. Γύρω από αυτό σχηματίζονται οκτώ λοβοί, το κεντρικό τμήμα των οποίων τονίζεται με διπλή γραμμή εμπλουτισμένη με υαλώδες χρώμα στην απόχρωση της ώχρας. Ίχνη άχρωμης, διαφανούς, λεπτής εφυάλωσης διακρίνονται σε πολλά σημεία της επιφάνειας του αγγείου.

Το διακοσμητικό θέμα των φτερών του παγονιού ήταν ιδιαίτερα αγαπητό στα αγγεία και τα πλακίδια επένδυσης από λευκό πηλό. Παραλλαγή του θέματος κοσμεί αγγεία από την Πρεσθλάβα (Totev 1984: 68-69, εικ. 4-5). Βέβαια, τα σχηματοποιημένα αυτά μοτίβα θυμίζουν τα ανάγλυφα των παγονιών από τη μονή του Λιβός, χρονολογημένα στο 10ο αιώνα (Macridy 1964: εικ. 41).

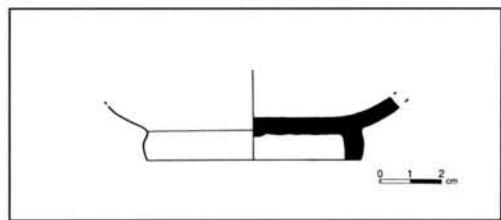
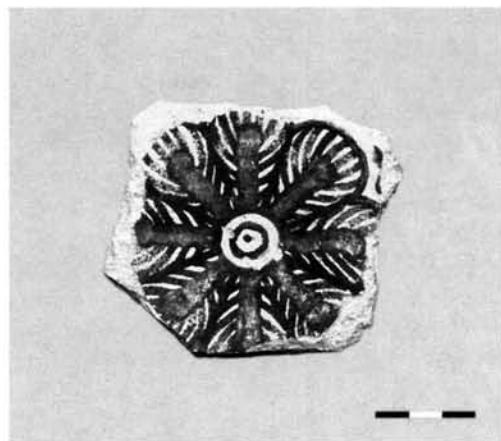
Σε μικρά αγγεία με λεπτά τοιχώματα ανήκουν τα επό-

7. Τα αγγεία προέρχονται από την ανασκαφή της αρχαιολόγου κας Λ. Σταρίδη, σε οικόπεδο κοντά στο χώρο του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης. Η ανασκαφή είναι αδημοσίευτη, ευχαριστώ όμως την ανασκαφέα για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης του συγκεκριμένου υλικού.

8. Το ίδιο διαπιστώσαμε και για τη Θεσσαλονίκη, βλ. ανακοίνωση Ι. Κανονιδή στην παρούσα έκδοση.

Εικ. 4-5. Πινάκιο, λευκός πηλός με πολύχρωμη γραπτή διακόσμηση. Ηράκλειο, Ιστορικό Μουσείο αριθ. ενρ. ΑΙΙ 679.

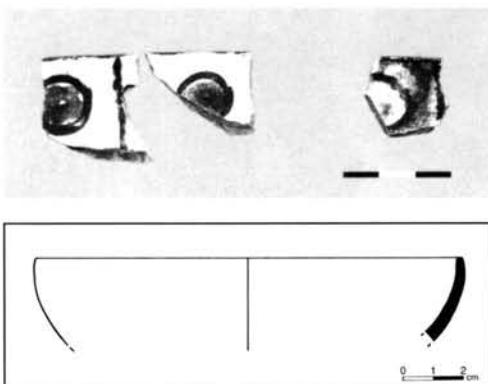
Εικ. 6-7. Πινάκιο, λευκός πηλός με πολύχρωμη γραπτή διακόσμηση. Ηράκλειο, Ιστορικό Μουσείο αριθ. ενρ. ΑΙΙ 650α.

μενα όστρακα (Εικ. 8-10). Το πρώτο ανήκει σε κύπελλο (ΑΙΙ 650β, Εικ. 8-9) με όρθιο ελαφρώς έσω νεύον χειλος κοσμημένο στην εξωτερική του επιφάνεια με καστανό το μαγγανίου που σχηματίζει κύκλους, το εσωτερικό των οποίων είναι γεμισμένο με ναλώδες χρώμα στην απόχρωση της ώχρας. Το σχήμα του μας θυμίζει ανάλογα αγγεία από το Sarachane (Hayes 1992: εικ. 13, 9, 17) και την Κόρινθο (Sanders 2001: εικ. 10.5, 32), ενώ ανάλογη διακόσμηση συναντάμε σε πλακίδια από την Κωνσταντινούπολη (Talbot-Rice 1929: εικ. 39, κάτω σειρά), το Μουσείο των Σεβδών και το Μουσείο του Λούβρου (Durand 1997: εικ. 24, τ, σ, 26, c) και την Walters Art Gallery (Lauffenburger, Williams 1997: εικ. 5, WAG FR11).

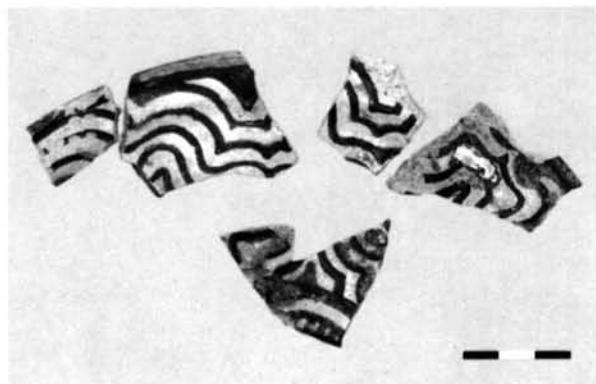
Το δεύτερο (ΑΙΙ 650γ, Εικ. 10) ανήκει σε πινάκιο με ελαφρώς έξω νεύον χειλος, το οποίο φέρει διακόσμηση σε όλη την εσωτερική επιφάνεια. Γύρω από ένα μετάλλιο που ορίζουν ομόκεντρους κύκλους, διατάσσονται επάλληλες κυματοειδείς γραμμές, ορισμένα διάκενα των οποίων γεμίζουν με ναλώδες χρώμα στην απόχρωση της ώχρας. Υαλώδες χρώμα ορίζει και την ακμή του χειλους. Στην εσωτερική και την εξωτερική επιφάνεια σώζονται ίχνη λεπτής, διαφανούς, όχρωμης εφυάλωσης. Επάλληλες κυματοειδείς γραμμές όμοιου σχήματος αποτελούν επιμέρους θέμα στη διακόσμηση ενός πινακίου από την Κόρινθο (Morgan 1942: πίν. XIIIa, αριθ. 307). Παρόμοιες επάλληλες κυματοειδείς γραμμές κοσμούν και ένα πλακίδιο στο Μουσείο του Λούβρου (Durand 1997: εικ. 7).

Το επόμενο παράδειγμα είναι ένα μικρό κύπελλο (ΑΙΙ 681, Εικ. 11-12), στο σώμα του οποίου σώζεται η πρόσφυση μιας λαβής. Το χειλος του αγγείου δεν σώζεται ολόκληρο. Παρόμοιο σχήμα συναντούμε σε αγγείο από την Κόρινθο (Sanders 2001: εικ. 10.4, 22). Το αγγείο από την Κόρινθο που δημοσιεύει ο Morgan (Morgan 1942: πίν. XIII,b, αριθ. 344) θα μπορούσε να μας δώσει μια ιδέα για το σχήμα του κυπέλλου που εξετάζουμε. Στον πυθμένα του γράφεται με βαθυκάστανο χρώμα αιστερόσχημο μοτίβο, στο εσωτερικό του οποίου, γύρω από δύο ομόκεντρους κύκλους, ζωγραφίζεται τετράφυλλος ρόδακας. Το εσωτερικό των φύλλων πληρεί ναλώδες χρώμα σε απόχρωση ώχρας. Στην εξωτερική επιφάνεια του σώματος το κύπελλο κοσμείται με γλωσσίδια. Τα περιγράμματα έχουν γίνει με βαθυκάστανο χρώμα, το εσωτερικό των γλωσσίδων παραμένει λευκό, ενώ το βάθος έχει το χρώμα της ώχρας. Σε όλη την επιφάνεια του αγγείου διακρίνονται ίχνη λεπτής, διαφανούς εφυάλωσης. Το κεντρικό μοτίβο διακρίνουμε σε ένα πιάτο από την Αγία Ειρήνη της Κωνσταντινούπολης (Peschlow 1977-1978: 363-414, αριθ. 103, 373, 405-406, εικ. 16, πίν. 141,2), ενώ τα γλωσσίδια είναι θέμα ιδιαίτερα γνωστό από τα πλακίδια του Μουσείου του Λούβρου (Durand 1997: 26, εικ. 6).

Το τελευταίο παράδειγμα της ομάδας αυτής παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον (αριθ. ενρ. ΑΙΙ 683, Εικ. 13-15). Πρόκειται για πινάκιο, του οποίου η βάση δεν σώζε-

Εικ. 8-9. Κύπελλο, λευκός πηλός με πολύχρωμη γραπτή διακόσμηση. Ηράκλειο, Ιστορικό Μουσείο αριθ. ενq. AII 650β.

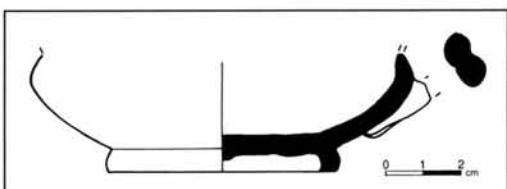
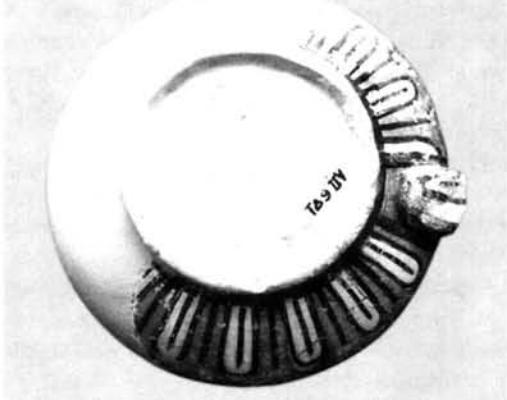

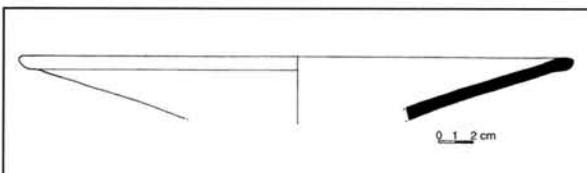
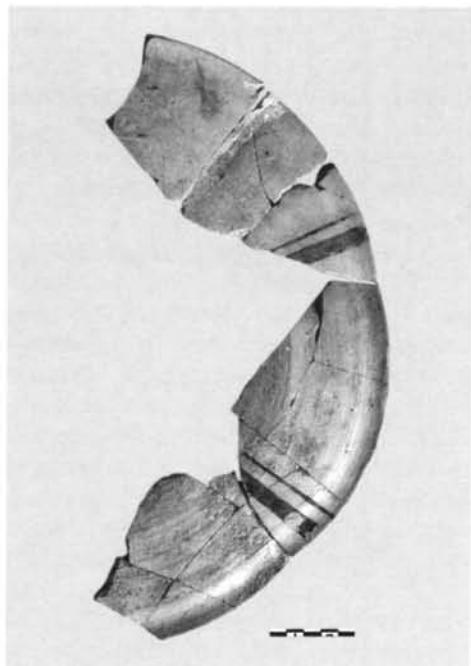
Εικ. 10. Κύπελλο, λευκός πηλός με πολύχρωμη γραπτή διακόσμηση. Ηράκλειο, Ιστορικό Μουσείο αριθ. ενq. AII 650γ.

ται και έχει μικρό οριζόντιο χειλος. Η τομή του μας θυμίζει ανάλογο πινάκιο από την Κόρινθο (Morgan 1942: εικ. 47, A· Sanders 2001: εικ. 10.2, 6 και 10.3, 16). Ροδίζον επίχρισμα καλύπτει την εωτερική επιφάνεια, στην οποία με σταθερό χέρι ο καλλιτέχνης απέδωσε με βαθύ καστανό χρώμα (καστανό του μαγγανίου) το θέμα που καλύπτει όλη την επιφάνεια: μία ζωόμορφη παράσταση ιδιαίτερα πρωτότυπη. Σώζονται τρία από τα τέσσερα πόδια του ζώου: σε δεύτερο επίπεδο διακρίνεται κορμός δένδρου, ενώ ημίφυλο άκανθας κοσμεί την επιφάνεια μπροστά από τη ζωόμορφη παράσταση. Στο κεφάλι του, που είναι στραμμένο αριστερά, διακρίνονται ορισμένα ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά: το δέρμα του αποδίδεται με σπιγμές, το μάτι του είναι ιδιαίτερα εκφραστικό, δύο μικρές τριγωνικές προεξοχές στο σημείο της μύτης δηλώνουν τους χαυλιόδοντες, ενώ μπροστά στο κάτω μέρος του κεφαλιού υπάρχει το άκρο της προβοσκίδας του. Στο κεφάλι διακρίνονται ακόμη τμήματα του καλύμματος, προφανώς από πολυτελές ύφασμα, που έφθανε πάνω από το μάτι και το διακοσμητικό λοφίο στο μέτωπο του ζώου. Όλα αυτά τα στοιχεία βοηθούν στον προσδιορισμό του ζώου: πρόσκειται για τη σπάνια απεικόνιση ενός ελέφαντα, και μάλιστα στολισμένου, τη μόνη που έχουμε εντοπίσει σε αγγείο λευκού πηλού, άλλα και σε κεραμικό γενικότερα. Σε δημοσιευμένα παραδείγματα αγγείων αυτής της κατηγορίας πολυτελούντων κεραμικής δεν εμφανίζεται ανάλογο θέμα. Το ημίφυλο άκανθας που κοσμεί την επιφάνεια ανάμεσα στα μπροστινά πόδια του ζώου και την προβοσκίδα του βρίσκουμε σε πλακίδια πολύχρωμης κεραμικής (Grabar 1963: πίν. LX.3), ενώ αντίστοιχο συγκρίσιμο ημίφυλο προσφέρουν τα ανάγλυφα της μονής του Λιβός χρονολογημένα στις αρχές του 10ου αιώνα (Grabar 1963: πίν. LII.4). Γύρω από την παράσταση, το χειλος του πινακίου κοσμείται με

Εικ. 11-12. Κύπελλο, λευκός πηλός με πολύχρωμη γραπτή διακόσμηση. Ηράκλειο, Ιστορικό Μουσείο αριθ. ενq. AII 681.

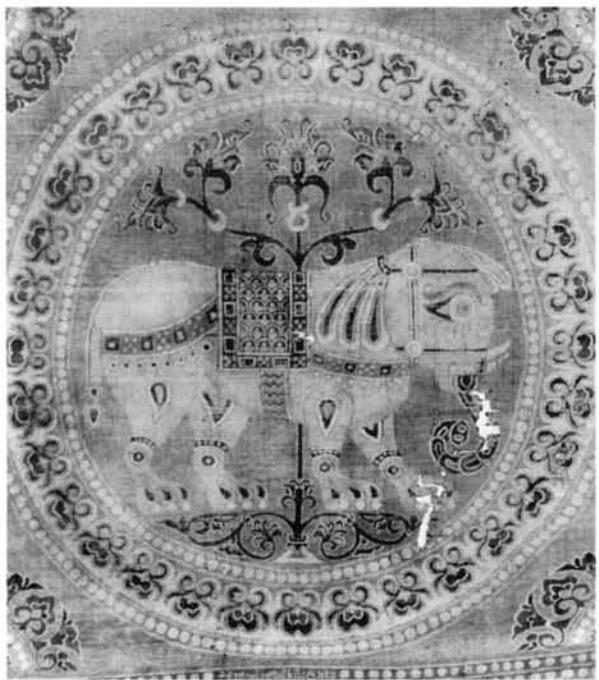
Eικ. 13-15. Πινάκιο, λευκός πηλός με πολύχρωμη γραπτή διακόσμηση. Ηράκλειο, Ιστορικό Μουσείο αριθ. ενό. ΑΠ 683.

διακοσμητική τανία ανοικτού καστανού χρώματος, επάνω στην οποία διαγράφονται μετόπες που περιέχουν κύκλους και ελλείψεις. Το διακοσμητικό θέμα μιμείται έργα μεταλλοτεχνίας κοσμημένα με πολύτιμους ή ημιπολύτιμους λίθους και συναντάται συχνά στη διακόσμηση πινακίων με λευκό πηλό. Την εξωτερική επιφάνεια του πινακίου κοσμούν τανίες καστανού χρώματος γεμισμένες με ώχρα (Εικ. 14). Το ίδιο θέμα παρατηρούμε σε πινάκιο από την Αγία Ειρήνη της Κωνσταντινούπολης (Peschlow 1977-1978: αριθ. 104, πάν. 141, 3-4) και σε αγγεία από το Sarachane, τα οποία ο Hayes κατατάσσει στην πρώτη ομάδα (Hayes 1992: 36).

Οι ζωδιοφρες παραστάσεις δεν είναι άγνωστες στη διακόσμηση των κεραμικών της κατηγορίας αυτής: πτηνά κοσμούν τρία αγγεία της συλλογής του Μουσείου Μπενάκη (Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999: 21-22, αριθ. 11-13), τμήματα παραστασης με γρύπες σώζονται σε δύο θραύσματα πινακίων από το Sarachane (Hayes 1992: πάν. 8a.3, 8k.5), ενώ ένα άλλο κοσμείται με την παρασταση ενός λιονταριού (Hayes 1992: 36, πάν. 8k.6). Σε αγγεία από την Πρεσθλάβα συναντάμε παραστάσεις κυνηγιού, πτηνών ή ακόμη γρύπες και το φανταστικό ζώο *semouir* (Totev 1984: 69-71, εικ. 9-10, 5-6, 7-8). Μόνο στα αγγεία από την Πρεσθλάβα παρατηρούμε κάποιες ομοιότητες στη θέση

που καταλαμβάνει το ζώο στο εσωτερικό του πινακίου: ο γρύπας ή το *semouir* εικονίζεται στο κέντρο του πινακίου πλαισιωμένο από διακοσμητική τανία, όπως ακριβώς και η ζωδιοφρη παράσταση του αγγείου που εξετάζουμε.

Κάθε αγγείο της κατηγορίας αυτής με λευκό πηλό φέρει διακόσμηση που έχει σε κάθε παράδειγμα ιδιαίτερο χαρακτήρα: αυτό φανερώνει ότι ο καλλιτέχνης ασχολήθηκε με τη διακόσμηση κάθε κεραμικού χωριστά. Αυτό βέβαια δεν χαρακτηρίζει μαζική παραγωγή. Τα συγκεκριμένα αγγεία ήταν πολυτελή αντικείμενα, παράγονταν σε μικρό αριθμό και αγοραζόνταν από περιορισμένο αριθμό ανθρώπων, που θα πρέπει να ανήκαν σε αριστοκρατικές και πλούσιες βυζαντινές οικογένειες. Επειδή η απεικόνιση ελέφαντα σε αγγείο της κατηγορίας αυτής από το Ηράκλειο είναι μοναδική, η αναζήτηση προτύπων της μας οδήγησε σε αντικείμενα κατασκευασμένα από άλλο υλικό, αλλά συγχρόνως και σε άλλη καλλιτεχνική παράδοση. Το ίδιο το θέμα πρωτίστως προδίδει ανατολικές επιδράσεις (Grabar 1971: 694-695). Ο ελέφαντας είναι το ζώο που κατεξοχήν συνδέεται με τους Πέρσες βασιλείς, οι οποίοι το χρησιμοποιούσαν και των οποίων τη δύναμη συμβόλιζε. Οι Σασσανίδες, στις μάχες με τους Βυζαντινούς, χρησιμοποιούσαν ελέφαντες θωρακισμένους και καλυμμένους με πολύτιμα υφάσματα (Anquetil

Εικ. 16. Βυζαντινό μεταξωτό ύφασμα. 10ος-11ος αι. Aachen (Wilckens 1991: 52-53, πλ. 49).

1995: 20-21). Βέβαια, το ζήτημα των ανατολικών επιδράσεων στη βυζαντινή τέχνη έχει ήδη αναλυθεί από πολλούς ερευνητές (π.χ. Grabar 1971: 679-707). Ιδιαίτερα οι σασσανιδικές επιδράσεις στη βυζαντινή τέχνη, ήδη τον 6ο αιώνα, είναι γνωστές. Τα γλυπτά του Αγίου Πολυεύκτου προσφέρουν μεγάλο αριθμό διακοσμητικών θεμάτων που αποδεικνύουν τις επιδράσεις αυτές (Harrison 1989: 122-124). Αργότερα βέβαια, μετά τον 7ο αιώνα, το Βυζάντιο δέχθηκε και ισλαμικές επιδράσεις, παράλληλα όμως σε ορισμένους τομείς της τέχνης οι σασσανιδικές επιδράσεις συνέχισαν να είναι έντονες (Grabar 1971: 692-696). Παρατηρούμε λοιπόν ότι καλλιτεχνικά ζεύματα από την Ανατολή εισήλθαν, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, ακολουθώντας διαφορετική οδό κάθε φορά, στο γλωσσάρι του καλλιτέχνη της μεσοβυζαντινής περιόδου. Όμως το 10ο και τον 11ο αιώνα υπήρχε έντονη διάθεση αυτά να εκφραστούν μέσα από την τέχνη.

Ο καλλιτέχνης που κόσμησε με τη σπάνια παράσταση του στολισμένου ελέφαντα το εσωτερικό του αργείου, το οποίο κατασκευάστηκε στην Κωνσταντινούπολη, θα πρέπει να ακολούθησε συγκεκριμένο πρότυπο. Τα μόνα έργα τέχνης που κοσμούνται με το θέμα αυτό είναι τα βυζαντινά μεταξωτά υφάσματα και συγκεκριμένα αυτά που κατασκευάζονταν στην Πρωτεύουσα. Το μεταξωτό ύφασμα, με το οποίο το έτος 1000 ο Όθων ο Γ' τύλιξε τα οστά του Καρλομάγνου σε μία επίσκεψή του στο Ακυνήρανο (Aachen), είναι κοσμημένο με μετάλλια που περικλείουν στολισμένους ελέφαντες (Wilckens 1991: 52-53, πλ. 49).

Το ύφασμα (Εικ. 16), που είναι εξαιρετικής ποιότητας, φέρει επιγραφή, η οποία μας πληροφορεί ότι κατασκευάστηκε στη εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης (De Maffei 1994: 91, εικ. 3), και χρονολογείται στο 10ο-11ο αιώνα, αν και δεν θα πρέπει να τοποθετηθεί μετά το έτος 1000. Ένα άλλο βυζαντινό ύφασμα, που χρονολογείται στο 10ο αιώνα και κοσμείται με ελέφαντες μέσα σε γεωμετρικού σχήματος μετάλλια, βρίσκεται στη συλλογή του Ιδρύματος Abberg (Anquetil 1995: 20-21). Στα μέσα του 10ου αιώνα χρονολογείται το μεταξωτό ύφασμα που κοσμείται επίσης με το θέμα των ελεφάντων και κατασκευάστηκε στην περιοχή του Khorassan, για το χαλίφη Abu'l Mansur Bakhtakin, που πέθανε το 961, όπως μας πληροφορεί επιγραφή με κουφικούς χαρακτήρες (Alfieri 1994: 114-115). Το τελευταίο αυτό ύφασμα υποδεικνύει το δρόμο που ακολούθησε όχι μόνο το μετάξι για να φθάσει από την Κίνα στο Βυζάντιο και από εκεί στη Δύση, αλλά και το διακοσμητικό θέμα του ελέφαντα, ζώου ιερού για τις περιοχές που επικρατούσε ο βουδισμός – η Κίνα και η Ινδία – και που έφθασε, διαμέσου της Περσίας, στο Βυζάντιο (Anquetil 1995: 20-21).

Η σύγκριση του θέματος που κοσμεί το πινάκιο με το θέμα των υφασμάτων επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι μιούζουν μεταξύ τους, τις περισσότερες όμως ομοιότητες παρουσιάζει το ύφασμα «του Καρλομάγνου» που βρίσκεται στο Ακυνήρανο. Και στις δύο περιπτώσεις το ζώο βρίσκεται στο εσωτερικό ενός κυκλικού μεταλλίου, χαρακτηριστικό της τέχνης των Σασσανιδών (Grabar 1971: 693). Τόσο η στάση του ζώου όσο και ο τρόπος που αποδίδονται τα επιμέρους χαρακτηριστικά του ομοιάζουν σημαντικά: ο ελέφαντας βρίσκεται και στις δύο περιπτώσεις μπροστά από ένα δένδρο και κυρίως στο κεφάλι του διακρίνονται οι λωρίδες που συγκρατούσαν το κάλυμμα, επάνω στο οποίο στηρίζεται το διακοσμητικό λοφίο· στο πινάκιο βέβαια έχει τρεις λοβούς και παριστάνεται στο πάνω μέρος της κεφαλής του ζώου. Προφανώς ο καλλιτέχνης προτίμησε αυτό τον τρόπο απόδοσης υποχρεωμένος από την επιφάνεια που διέθετε. Ομοιότητες επίσης υπάρχουν στον τρόπο που αποδίδονται το μάτι, οι χαυλιόδοντες, η προβοσκίδα και το σώμα του ζώου. Ο αριθμός των υφασμάτων που κοσμούνται με το θέμα αυτό, αλλά και το πολύτιμο υλικό από το οποίο είναι κατασκευασμένα, σε αντίθεση με την απουσία του θέματος στα κεραμικά μας οδηγεί να θεωρήσουμε ότι ο δημιουργός του αγγείου αντέγραψε την παράσταση που κοσμούσε κάποιο μεταξωτό ύφασμα. Το γεγονός ότι τα δύο έργα κατασκευάστηκαν στην Κωνσταντινούπολη – η κεραμική με λευκό πηλό είναι, όπως γνωρίζουμε, προϊόν εργαστηρίων που βρίσκονταν στην Πρωτεύουσα ή την ευρύτερη περιοχή της – ενισχύει την υπόθεση αυτή.

Έχει ήδη επισημανθεί ότι τα σασσανιδικά διακοσμητικά θέματα εισήλθαν στο θεματολόγιο των βυζαντινών καλλιτεχνών μέσω των υφασμάτων (Grabar 1971: 682-683). Η παράσταση του συγκεκριμένου πινακίου είναι η

απτή απόδειξη για τον τρόπο με τον οποίο ορισμένα από τα θέματα που συναντάμε στην πολύχρωμη κεραμική, αλλά και στη γλυπτική και τη μικροτεχνία, και προδίδουν ανατολικές επιδράσεις, εισήλθαν στο γλωσσάρι των βυζαντινών καλλιτεχνών. Τα πολύτιμα υφάσματα ήταν ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στην Περσία των Σασσανιδών (μέχρι τον 7ο αιώνα) ή τις εξισλαμισμένες περιοχές των Ομμεϋαδών και των Αββασιδών (από τον 8ο αιώνα), το Βυζάντιο και τη Δύση (Grabar 1971: 703, 707). Πολύτιμα υλικά, έργα τέχνης, αλλά και ιδέες, τεχνοτροπίες και τεχνικές ακολουθώντας το δρόμο του μεταξιού μεταφέρονταν από τη μακρινή Κίνα, μέσω της Περσίας στο Βυζάντιο και από εκεί στη μεσαιωνική Δύση.

Τα σχήματα, τα χρώματα και τα διακοσμητικά θέματα που χρησιμοποιούνται στα αγγεία που βρέθηκαν στο Ηράκλειο μας βοηθούν να τα κατατάξουμε στην Ομάδα I του Sanders, που είναι και η πρωιμότερη χρονολογικά. Ο Sanders χρονολογεί τα αγγεία της ομάδας αυτής από το 975 έως το 1050/60 (Sanders 2001: 91-92, εικ. 10.2). Τα δεδομένα από την ανασκαφή του οικοπέδου της Καστέλας Ηράκλειου μας επιτρέπουν να επεκτείνουμε το κατώτατο χρονικό δρίο παραγωγής και διάθεσης αυτής της κεραμικής: στο συγκεκριμένο αρχαιολογικό στρώμα του οικοπέδου, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, βρέθηκαν νομίσματα των αράβων εμίρηδων της Κορήτης χρονολογημένα στο πρώτο μισό του 10ου αιώνα, ενώ το αμέσως υπερκείμενο στρώμα παρείχε ταφές χρονολογημένες στα τέλη του 10ου και στις αρχές του 11ου αιώνα. Θεωρούμε πιθανό τα αγγεία αυτά να εισήχθησαν από την Κωνσταντινούπολη λίγο πριν ή λίγο μετά το 961, έτος κατά το οποίο η Κορήτη επανεντάσσεται στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Τα στοιχεία που μέχρι στιγμής διαθέτουμε δεν επιτρέπουν να προσδιορίσουμε εάν η κεραμική αυτή προορίζοταν για την οικογένεια κάποιου ισχυρού άρχαβα που ζούσε στον Χάνδακα και επομένων εισήχθη από την Κωνσταντινούπολη πριν από το 961 ή για κάποιο μέλος της βυζαντινής αριστοκρατίας από εκείνους που εγκαταστάθηκαν στην Κορήτη μετά το 961. Και οι δύο υποθέσεις είναι πιθανές, αφού η πολύχρωμη κεραμική έχει εντοπιστεί και στην αραβοκρατούμενη Ισπανία (Grabar 1971: 694). Πάντως τα ανασκαφικά δε-

δομένα μας επιτρέπουν να προτείνουμε ως χρονολόγηση της συγκεκριμένης αυτής ομάδας πολύχρωμης κεραμικής την περίοδο από τα μέσα μέχρι τα τέλη του 10ου αιώνα, θεωρώντας τα παραπάνω νομίσματα ως *terminus post quem*.

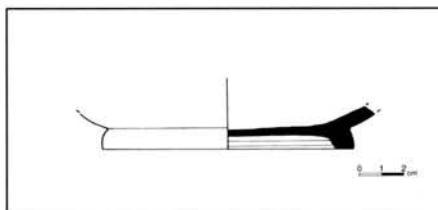
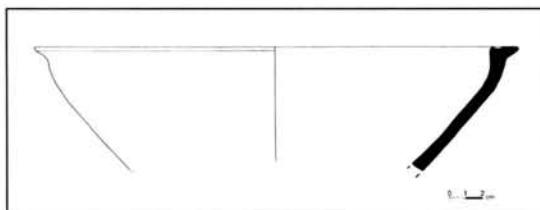
ΠΒ. Αγγεία γραπτά με επίχρισμα (Slip Painted Ware)⁹

Τη δεύτερη κατηγορία κεραμικής αποτελούν τα αγγεία που κοσμούνται με επίχρισμα λευκό ή υπόλευκο, το οποίο τοποθετείται απευθείας επάνω στον πηλό. Η εφυάλωση, που καλύπτει όλη την εσωτερική επιφάνεια, είναι λεπτή, διάφανη, καλής ποιότητας και, τουλάχιστον στα αγγεία από την Κορήτη, έχει τρία χρώματα: άχρωμη, κιτρινωπή και πράσινη. Σύμφωνα με την κατάταξη του Morgan στην πρώτη και πρωιμότερη ομάδα ανήκουν τα αγγεία που κοσμούνται με στιγμές επιχρισμάτος. Χρονολογούνται στον 11ο αιώνα και ο ίδιος ερευνητής θεωρεί ότι δεν πρόκειται για παραγωγή της Κορίνθου. Παραλλαγή της ομάδας αυτής θεωρεί τα παραδείγματα που κοσμούνται με αστερόσχημα μοτίβα και τα χρονολογεί στον πρώτο 12ο αιώνα (Morgan 1942: 98, πίν. XXXIIb). Την ίδια διακόσμηση παρουσιάζει δύστρακο από λεκανίδα που βρέθηκε σε ανασκαφή στο Ηράκλειο (Εικ. 17-18). Η εσωτερική επιφάνειά του φέρει διακόσμηση από αστερόσχημα με επίχρισμα, ενώ παράλληλες γραμμές κοσμούν το χειλός και ταυτία επιχρισμάτος περιτρέχει την εσωτερική ακμή του. Την εσωτερική επιφάνεια του οστράκου καλύπτει άχρωμη εφυάλωση. Αν και το στρώμα στο οποίο βρέθηκε το αγγείο δεν παρέχει ασφαλή στοιχεία χρονολόγησης, θεωρούμε ότι το δύστρακο θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο 12ο αιώνα (Morgan 1942: 98). Όμοια διακόσμηση παρουσιάζει και ένα αγγείο από την Φωκίδα, το οποίο η Armstrong χρονολογεί στην ίδια περίοδο (Armstrong 1989: 6, 41-42, πίν. 3,6).

Το επόμενο παράδειγμα, ένα δύστρακο από βάση πινακίου, προέρχεται από την ανασκαφή του Αγίου Πέτρου των Ενετών (Εικ. 19-20)¹⁰. Η εσωτερική επιφάνεια έχει διακόσμηση με λεπτές σύγοντες γραμμές επιχρισμάτος και καλύπτεται με πρασινωπή εφυάλωση. Η γραμ-

9. Επισημαίνουμε ότι η γραπτή διά επιχρισμάτος διακόσμηση, που εφαρμόζεται με τόση επιτυχία από τον 11ο αιώνα, δεν ήταν άγνωστη στην πρώτη βυζαντινή περίοδο. Μία κατηγορία μικρών πρόχων που βρέθηκε στους τάφους του πρωτοβιζαντινού οικισμού της Ελεύθερνας και χρονολογούνται με νομίσματα στο β' μισό του 7ου αιώνα, είναι κοσμημένη με ταινίες λευκού επιχρισμάτος. Στα παραδείγματα όπου το επίχρισμα σύζεται διακρίνονται στις άκρες του ίχνη και σταγόνες εφυάλωσης. Η παρατήρηση αυτή μας επέτρεψε να συμπεράνουμε ότι στην εξωτερική επιφάνεια των αγγείων υπήρχε γραπτή διακόσμηση με επίχρισμα, το οποίο στη συνέχεια καλυπτόταν με ένα πολύ λεπτό στρώμα διαφανούς, άχρωμης εφυάλωσης. Ο πηλός των παραδειγμάτων αυτών ταυτίζεται με την πρώτη ύλη της τοπικής παραγωγής, μια παραγωγή η οποία ήταν ιδιαίτερα σημαντική. Στη διακόσμηση των αγγείων της Ελεύθερνας αναγνωρίζουμε τις πρώτες απότελεσμα χρήσης της εφυάλωσης και τις πρώτες προσπάθειες διακόσμησης αγγείων με επίχρισμα, μια τεχνοτροπία που θα εφαρμοσθεί με επιτυχία αργότερα, στη μεσοβυζαντινή κεραμική: είναι τα γνωστά γραπτά διά επιχρισμάτος αγγεία (*slip painted*), βλ. Πούλου 2001: 239-240, εικ. 10-12.

10. Η ανασκαφή στον Άγιο Πέτρο των Ενετών έγινε το 1967 από τους Miles και Μπορμπούδακη, οι οποίοι δημοσίευσαν τα πρώτα αποτελέσματα (Μπορμπούδακης 1968: 427-429). Στην πρώτη δημοσίευση δίδεται η στρωματογραφία της ανασκαφής και αναφέρονται καρακτηριστικές ομάδες κεραμικής που βρέθηκαν σε κάθε στρώμα. Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται καρακτηριστικά δύστρακα από την ανασκαφή αυτής.

Εικ. 17-18. Χείλος πινάκιον με γραπτή δι' επιχρύσματος διακόσμηση. Ηράκλειο, Ιστορικό Μουσείο.

Εικ. 19-20. Βάση πινάκιον με γραπτή δι' επιχρύσματος διακόσμηση. Ηράκλειο, Ιστορικό Μουσείο.

μική, προσεγμένη διακόσμηση μας οδηγεί προς μία χρονολόγηση στα τέλη του 11ου ή στις αρχές του 12ου αιώνα (Morgan 1942: 98-99). Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο πηλός του διαφέρει από των υπόλοιπων παραδειγμάτων της ίδιας κατηγορίας, είναι κοκκινωπός, λεπτός και φαίνεται να είναι ίδιας ποιότητας με των αγγείων καθημερινής χρήσης που ήταν ασφαλώς τοπικά προϊόντα.

Τα επόμενα οστρακα ανήκουν σε πινάκια και κούπες (Εικ. 21-26). Έχουν όλα τον ίδιο πορτοκαλοκόκκινο πηλό, καλής ποιότητας, και η εφυάλωση είναι λεπτή, στιλπνή και άχρωμη, εκτός από ένα παράδειγμα, που φέρει υποκίτρινη εφυάλωση (Εικ. 21.2). Η διακόσμηση αποτελείται από σπείρες, επάλληλα ημικυκλια, κυματοειδείς γραμμές, τρίγωνα που περιέχουν σπειροειδή θέματα. Όμοια διακόσμηση και σχήμα έχουν αγγεία που βρέθηκαν στην Κόρινθο (Morgan 1942: 96, εικ. 71 B-D, πίν. XXXIIa) και τη Φωκίδα (Armstrong 1989: 41-42, πίν. 84, 5-10) και χρονολογούνται στον 11ο και το 12ο αιώνα. Οστρακα αγγείων με ανάλογη διακόσμηση, που προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη, περιλαμβάνει η συλλογή του Μουσείου Μπενάκη (Παπανικόλα-Μπακιερή κ.ά. 1999: 53-57, αριθ. 77-90). Τόσο τα σχήματα όσο και η διακόσμηση των αγγείων από το Ηράκλειο συνηγορούν προς μια χρονολόγηση στα τέλη του 11ου ή στις αρχές του 12ου αιώνα, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τη νομισματική μαρτυρία: στο συγκεκριμένο στρώμα της ανασκαφής στο οικόπεδο της οδού Κορωναίου βρέθηκαν νομίσματα του 11ου αιώνα.

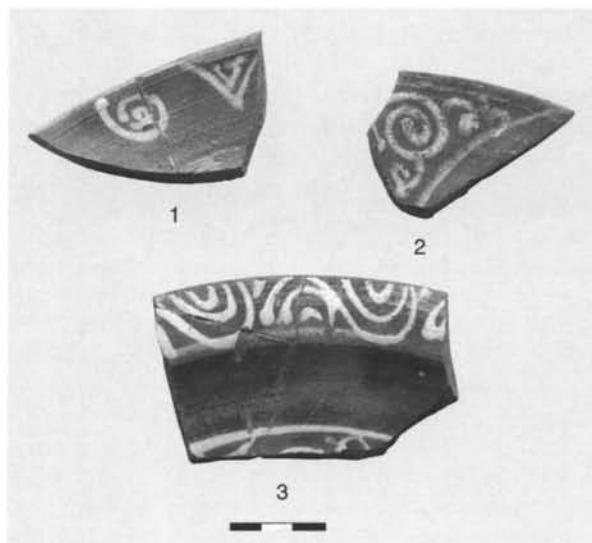
Διαφορετικό είναι το ύφος της διακόσμησης των δύο επόμενων παραδειγμάτων που βρέθηκαν στην ανασκαφή του οικοπέδου του Μουσείου Ηρακλείου (Εικ. 27-29). Πρό-

κειται για δύο πινάκια, στην εσωτερική επιφάνεια των οποίων με υπόλευκο επίχρυσμα σχηματίζονται βλαστόσπειρες, σπείρες και επάλληλες σιγμοειδείς γραμμές. Το πρώτο (Εικ. 27) φέρει κιτρινωπή και το δεύτερο (Εικ. 29) πράσινη διάφανη εφυάλωση καλής ποιότητας. Το ανασκαφικό στρώμα στο οποίο βρέθηκαν τα αγγεία χρονολογείται με νομίσματα στο 12ο αιώνα, ενώ την ίδια περίοδο χρονολογούνται ανάλογα κεραμικά από την Κωνσταντινούπολη (Hayes 1992: 46), την Κόρινθο (Morgan 1942: 100-101, 246-248, πίν. XXXII) και την Αθήνα (Frantz 1938: 431, 440, 443, Α 8, 24, εικ. 2, 6).

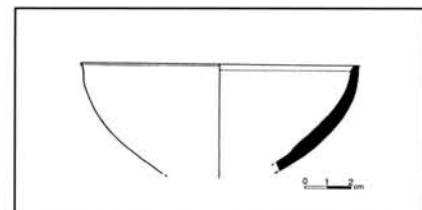
Αξιοσημείωτη είναι η ποικιλία των σχημάτων, καθώς και τα πολλά διαφορετικά διακοσμητικά θέματα που απαντούν σε αυτή την κατηγορία κεραμικών. Θα πρέπει επίσης να υπογραμμίσουμε ότι τόσο το σχήμα όσο και η διακόσμηση του αγγείου με τις βλαστόσπειρες και την κιτρινωπή εφυάλωση έχουν πολλές ομοιότητες με τα πινάκια που κοσμούνται με καστανό και πράσινο χρώμα και θα εξετάσουμε αμέσως μετά. Το στοιχείο αυτό ίσως υποδηλώνει κάποιο κοινό κέντρο παραγωγής, καθώς και επικράτηση ορισμένων σχημάτων.

Πγ. Αγγεία γραπτά με καστανό και πράσινο χρώμα (Green and Brown Painted Ware)

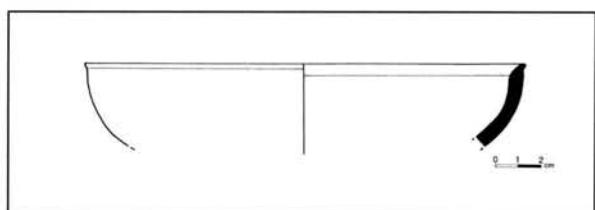
Γραπτά με καστανό και πράσινο χρώμα αγγεία, που μαζί με τα εγχάρακτα χαρακτηρίζουν τη μεσοβυζαντινή κεραμική, έχουν βρεθεί στην Κρήτη σε όλες τις θέσεις που χρονολογούνται στον 11ο και το 12ο αιώνα. Ακόμη και σε στρώματα των αρχών του 13ου αιώνα εντοπίζουμε

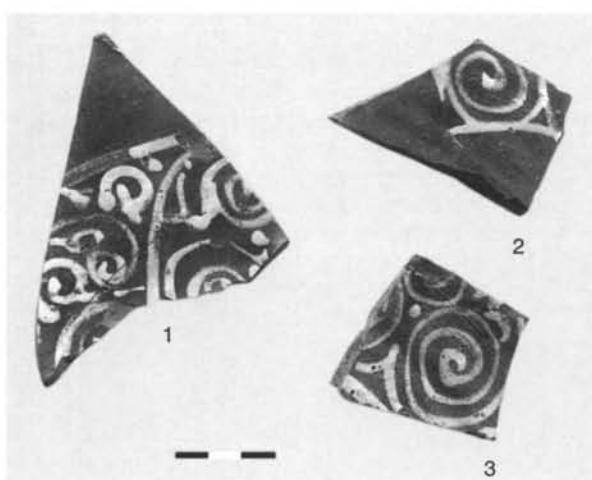
Εικ. 21. Θραύσματα πινακίων με γραπτή δι' επιχρισμάτος διακόσμηση. Ηράκλειο, Ιστορικό Μουσείο.

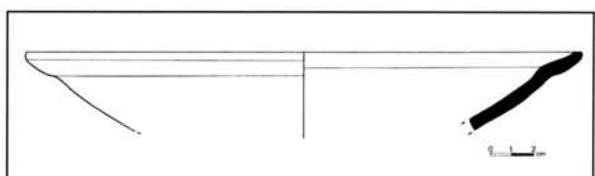
Εικ. 22. Τομή αγγείου αριθ. 1 της Εικ. 21.

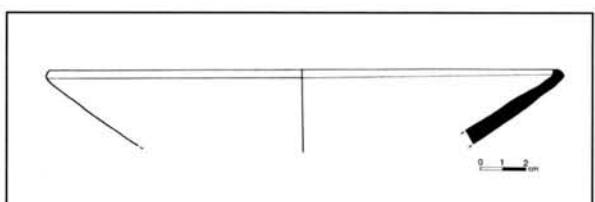
Εικ. 23. Τομή αγγείου αριθ. 2 της Εικ. 21.

Εικ. 24. Θραύσματα πινακίων με γραπτή δι' επιχρισμάτος διακόσμηση. Ηράκλειο, Ιστορικό Μουσείο.

Εικ. 25. Τομή αγγείου αριθ. 3 της Εικ. 24.

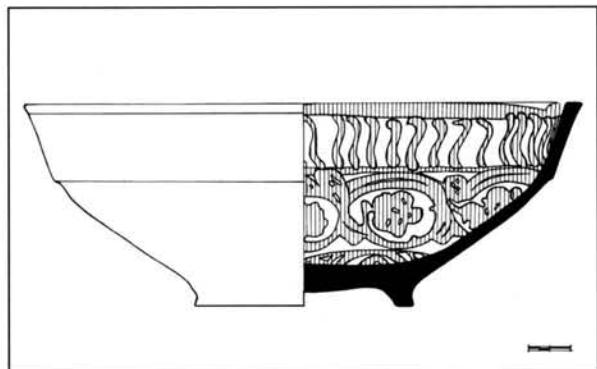
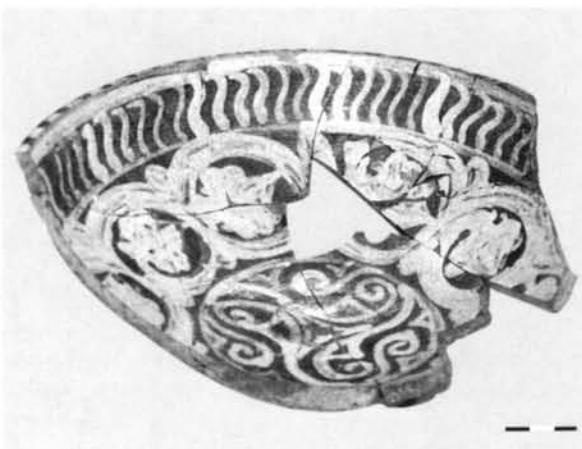

Εικ. 26. Τομή αγγείου αριθ. 1 της Εικ. 24.

αγγεία με αυτό τον τύπο διακόσμησης, στα οποία όμως το καστανό χρώμα είναι σπάνιο, ενώ κυριαρχούν οι γρήγορες πράσινες πινελιές. Ο Morgan χώρισε τα αγγεία αυτής της κατηγορίας σε πέντε μεγάλες ομάδες βασιζόμενος κυρίως στον τύπο της διακόσμησής τους (Morgan 1942: 72-83, πάν. XIX-XXIV). Την τυπολογία αυτή ακολουθεί εν πολλοίς και ο Sanders, αν και νεότερες έρευνες του επέτρεψαν να βελτιώσει τη χρονολόγηση των ομάδων και να δώσει επιπλέον στοιχεία για την τεχνική διακόσμησης των αγγείων (Sanders 1993: 258-2001: 166).

Στην πρωιμότερη ομάδα των γραπτών με καστανό και πράσινο χρώμα αγγείων – ομάδα I του Morgan – ανήκει ένα δίωτο κύπελλο που ήταν κτέρισμα σε έναν από τους

τάφους του βυζαντινού νεκροταφείου του Πετρά στη Σητεία, στο ανατολικό άκρο της Κρήτης (Εικ. 30-31). Το αγγείο είναι καλυμμένο με υπόλευκο επίχρισμα, επάνω στο οποίο έγινε η διακόσμηση με καστανό χρώμα και πράσινη εφυάλωση. Οι ρέσουσες εναλλασσόμενες πράσινες και καστανές πινελιές που διακοσμούν τόσο την εξωτερική όσο και την εσωτερική επιφάνεια δημιουργούν μια εντύπωση μάλλον υπερσινοιστική, πολύ διαφορετική από αυτή που έχουμε συνηθίσει σε άλλες μορφές της βυζαντινής τέχνης. Πριν τα χρώματα στεγνώσουν εντελώς, η εσωτερική και η εξωτερική επιφάνεια καλύφθηκε με πολύ λεπτό στρώμα άχρωμης εφυάλωσης, η οποία στην εξωτερική επιφάνεια είναι απολεπισμένη. Ο πηλός, το

Εικ. 27-28. Πινάκιο με γραπτή δί' επιχρίσματος διακόσμηση και κιτρινωπή εφυάλωση. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.

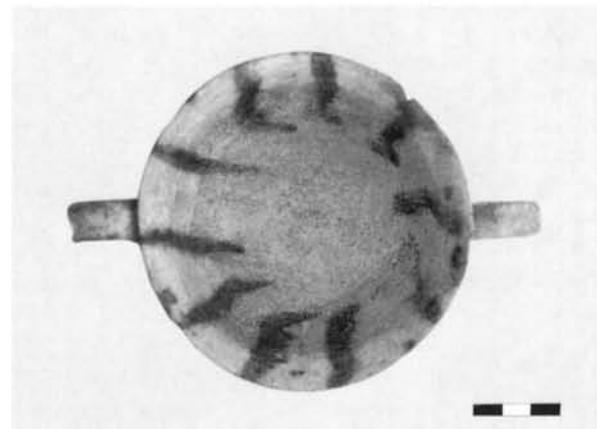
Εικ. 29. Πινάκιο με γραπτή δί' επιχρίσματος διακόσμηση και πρασινωπή εφυάλωση. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.

σχήμα και η διακόσμηση του αγγείου συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι πρόκειται για προϊόν εισηγμένο από την Κόρινθο. Εκεί έχουν βρεθεί ανάλογα κύπελλα και έχουν αναγνωρισθεί ως τοπική παραγωγή (Morgan 1942: 72, 75, αριθ. 406, πίν. XIXb). Ένα ανάλογο αγγείο από την Κόρινθο χρονολογείται από τον Morgan στα τέλη του 10ου-αρχές του 11ου αιώνα (Morgan 1942: 72, 75), ενώ ο Sanders τα τοποθετεί χρονικά στον 11ο αιώνα (Sanders 2001: 166).

Τα άστρακα της επόμενης ομάδας προέρχονται από την ανασκαφή του Αγίου Πέτρου (Εικ. 32). Ανήκουν σε βάσεις και τοιχώματα πινακίων, στο εσωτερικό των οποίων το πράσινο και καστανό χρώμα σχηματίζουν ακτινωτά καμπυλούμενα μοτίβα. Πολύ λεπτή, άχρωμη, απολεπισμένη εφυάλωση καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια των αγγείων. Πρόκειται για μια πρώιμη κατηγορία γραπτών με καστανό και πράσινο χρώμα αγγείων που ανήκουν

Εικ. 30. Δίωτο κύπελλο γραπτό με καστανό και πράσινο χρώμα. Πετράς, Σητεία.

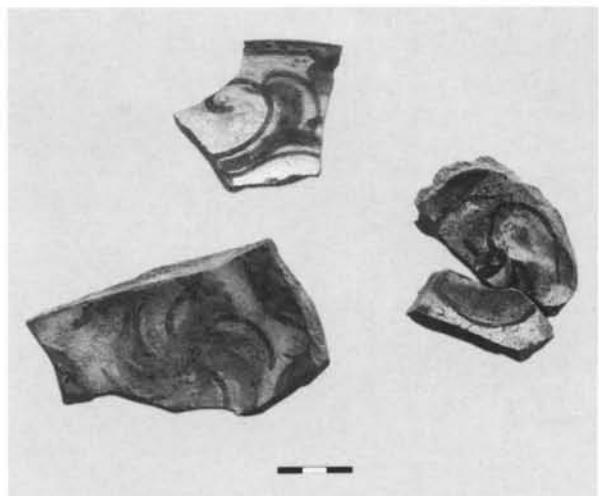

Εικ. 31. Δίωτο κύπελλο γραπτό με καστανό και πράσινο χρώμα. Πετράς, Σητεία.

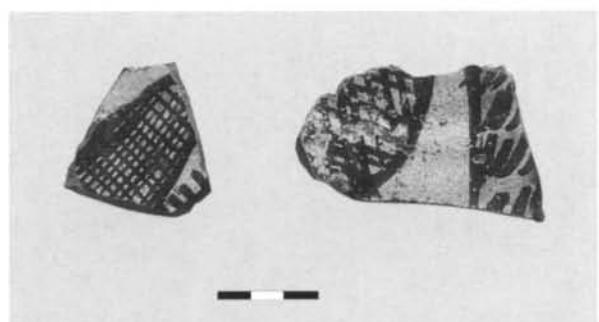
στην ομάδα II του Morgan. Παραδείγματα με παρόμοια διακόσμηση έχουν βρεθεί στην Αγορά των Αθηνών και χρονολογούνται στα τέλη του 11ου και στις αρχές του 12ου αιώνα (Frantz 1938: 432, 439, αριθ. A4, εικ. 1), ενώ και τα παραδείγματα της Κορίνθου συνηγορούν προς μια πρώιμη χρονολόγηση, δηλαδή τέλη 11ου-αρχές 12ου αιώνα (Morgan 1942: 75, 77, πίν. XXI b). Στην ίδια περίοδο ανήκουν και τα παραδείγματα από την ανασκαφή του Αγίου Πέτρου. Αυτό που πρέπει να τονιστεί είναι το γεγονός ότι ο πηλός των αγγείων αυτών, μέτριος, καθαρός με λίγες υπόλευκες προσμεξεις, πορτοκαλοκόκκινος, διαφέρει από τον πηλό των περισσότερων κεραμικών που παρουσιάζουμε, μοιάζει δε με των ντόπιων κεραμικών καθημερινής χρήσης. Είναι επίσης παρόμοιος με τον πηλό των αγγείων του 12ου-13ου αιώνα από την Ελεύθερνα, τα οποία έχουν αναγνωριστεί ως τοπική παραγωγή¹¹. Μία ανάλυση πηλού θα μπορούσε να επιβεβαιώσει την υπόθεση ότι πρόκειται για μια παραγωγή τοπικών εργαστηρίων της βυζαντινής εποχής.

Στην ανασκαφή του Αγίου Πέτρου βρέθηκαν και τα δύο επόμενα οστρακα που ανήκουν σε πινάκια (Εικ. 33). Επάνω σε παχύ λευκό επίχρισμα σχηματίζονται με βαθύ καστανό χρώμα τα διακοσμητικά θέματα: τεμνόμενες ή παράλληλες γραμμές και δικτυωτή διακόσμηση. Η επιφάνεια καλύπτεται από πολύ λεπτή, άχρωμη εφυάλωση. Αξίζει να σημειώσουμε την προσεγμένη διακόσμηση του ενός οστράκου (Εικ. 33.1), ο πηλός του οποίου είναι ανοικτός καστανός, και τη γρήγορη εκτέλεση του άλλου (Εικ. 33.2), που έχει πηλό κοκκινωπό. Αγγεία με όμοια διακόσμηση έχουν βρεθεί στην Κόρινθο – ομάδα II του Morgan (Morgan 1942: πίν. XXd) –, την αρχαία Αγορά των Αθηνών (Frantz 1938: 430-431, εικ. 2, Α6), τη Φωκίδα (Armstrong 1989: 8, εικ. 3, πίν. 3). Το οστρακο ισχύει ότι προέρχεται από στρώμα χρονολογημένο με νομίσματα στα τέλη του 11ου αιώνα. Η χρονολόγηση αυτή επιβεβαιώνεται τόσο από τα ευρήματα της αρχαίας Αγοράς των Αθηνών (Frantz 1938: 432, τέλη 11ου-αρχές 12ου αιώνα), όσο και της Κορίνθου (Morgan 1942: 75-76). Το δεύτερο οστρακο (Εικ. 33.2) προέρχεται από διαταραγμένο στρώμα: έτσι η διαφοροποίηση που παρουσιάζει στον πηλό και την ποιότητα της διακόσμησης ίσως υποδηλώνει διαφορετική χρονολόγηση, ίσως όμως απλώς διαφορετική προέλευση.

Στα επόμενα παραδείγματα το πράσινο χρώμα αντίθετα με το καστανό έχει αναμειχθεί με εφυάλωση (Εικ. 34-37). Πρέπει να σημειώσουμε ότι σε ορισμένα από τα παραδείγματα που παρουσιάζουμε τα δύο χρώματα χρη-

Εικ. 32. Όστρακα αγγείων γραπτά με καστανό και πράσινο χρώμα. Ηράκλειο.

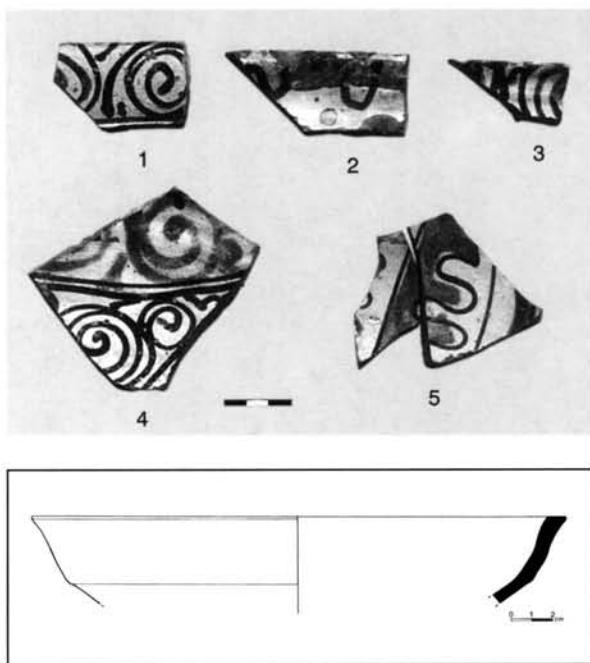

Εικ. 33. Όστρακα αγγείων γραπτά με καστανό και πράσινο χρώμα. Ηράκλειο.

σημοποιούνται στο ίδιο αγγείο τόσο για να σχηματίσουν εναλλάξ όμοια μοτίβα, όσο και για να τονιστούν με βαθύ καστανό χρώμα τα θέματα που έχουν σχηματιστεί με πράσινη εφυάλωση (Εικ. 34.4, 36). Παρατηρούμε δηλαδή ότι κάποια χρονική στιγμή, στις αρχές ίσως του 12ου αιώνα, οι δύο τεχνικές διακόσμησης των γραπτών αγγείων χρησιμοποιήθηκαν συγχρόνως στα ίδια αντικείμενα¹². Αυτά τα αγγεία σημειώνουν, κατά τη γνώμη μας, τη μετάβαση από την ομάδα II στην ομάδα III του Morgan (Morgan 1942: 75-78). Το πινάκιο που κοσμείται με φυλλοειδή, σπείρες και κυματιστές γραμμές (Εικ. 36-37) και προέρχεται από την ανασκαφή του οικοπέδου του Mou-

11. Στη μεσοβυζαντινή κεραμική από τη Στέρνα της Αγίας Άννας στην Ελεύθερνα, που πρόκειται να δημοσιευθεί από την υπογράφουσα, έχει αναγνωρισθεί μεγάλος αριθμός αγγείων με ή χωρίς εφυάλωση ως τοπική παραγωγή. Ο πηλός τους παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με τον πηλό ορισμένων αγγείων από το Ηράκλειο.

12. Το σαφή διαχωρισμό των δύο τεχνικών έχει προτείνει η Armstrong (Armstrong 1989: 42).

Εικ. 34. Οστρακα αγγείων γραπτά με καστανό και πράσινο χρώμα.
Ηράκλειο.

Εικ. 35. Τομή του αγγείου αριθ. 2 της Εικ. 34.

σείου Ηρακλείου, ανήκει σε αυτή την κατηγορία κεραμικών. Το οστρακο της Εικ. 34.5, που ξεχωρίζει για την ιδιαίτερα επιμελημένη διακόσμησή του, προέρχεται από την ανασκαφή του Αγίου Πέτρου. Από την ίδια ανασκαφή προέρχεται και το παρόδειγμα 3 (Εικ. 34). Το αγγείο του Μουσείου Ηρακλείου βρέθηκε σε στρώμα χρονολογημένο με νομίσματα του τέλους του 11ου αιώνα. Η χρονολόγηση που προτείνουμε – στα τέλη του 11ου ή στις αρχές του 12ου αιώνα – είναι ανάλογη της χρονολόγησης της κατηγορίας αυτής των γραπτών αγγείων στην αθηναϊκή Αγορά – τέλη 11ου-αρχές 12ου αιώνα – (Frantz 1938: 432, 439, εικ. 1-2, αριθ. A2-3), την Κωνσταντινούπολη – αρχές 12ου αι. –, όπου βρέθηκε σχετικά μικρός αριθμός αυτής της κατηγορίας (Hayes 1992: 46, εικ. 17.12), ενώ οιψιμότερη είναι η χρονολόγηση των παραδειγμάτων από την Κρήτη – β' τέταρτο του 12ου αιώνα (Morgan 1942: Group III, 77-78, πίν. XXIII d).

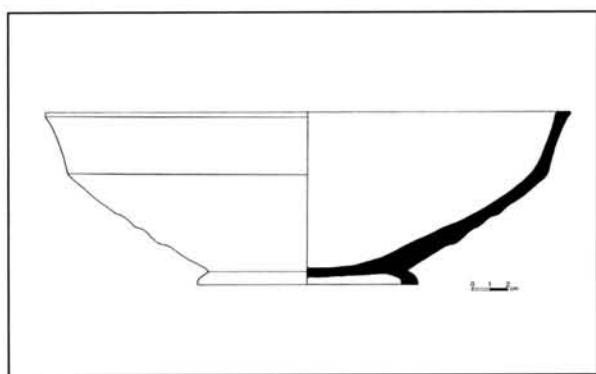
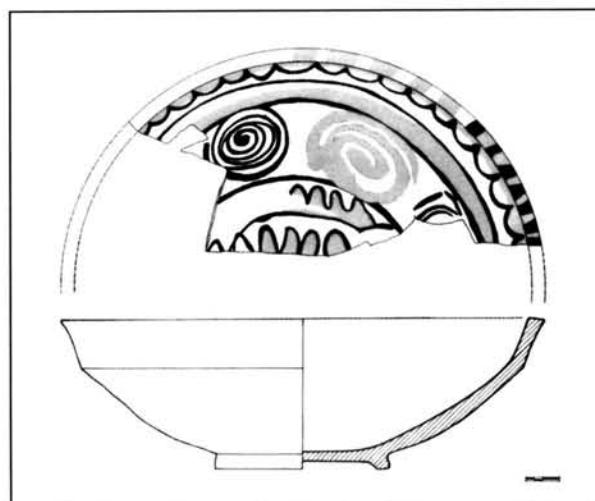
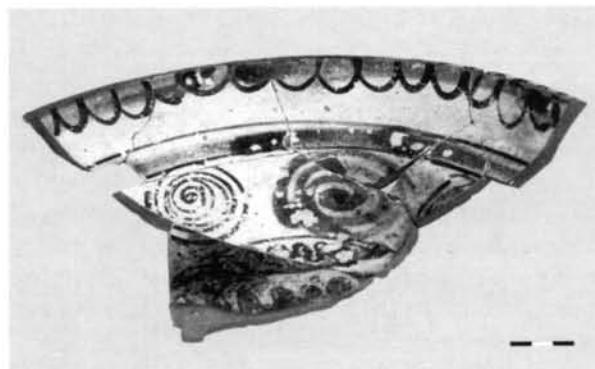
Το οστρακο 4 (Εικ. 34) ανήκει σε πινάκιο, το εσωτερικό του οποίου ήταν κοσμημένο με σπειροειδή μοτίβα βαθυκάστανου χρώματος (ίσως πρόκειται για μαγνήσιο, βλ.

Sanders 1993: 258) και πράσινης εφυάλωσης τοποθετημένα σε ζώνες, επάνω σε στρώμα λευκού επιχρύσιματος. Αξιοσημείωτη είναι η προσεκτική εκτέλεση των σχεδίων, στα οποία διακρίνουμε το βέβαιο και γρήγορο χέρι του αγγειοπλάστη¹³. Αξίζει να τονίσουμε ότι στο συγκεκριμένο οστρακο λείπει το τελικό επενδυτικό στρώμα της εφυάλωσης, πρόκειται δηλαδή για ημιτελές αγγείο, το οποίο καταστράφηκε μετά το πρώτο ψήσμα. Το στοιχείο αυτό είναι πολύ σημαντικό και μας επιτρέπει να θεωρήσουμε το συγκεκριμένο οστρακο ως προϊόν τοπικής παραγωγής. Συγχρόνως αποτελεί την πρώτη ένδειξη ύπαρξης εργαστηρίων κεραμικής στην Κρήτη κατά τη δεύτερη βυζαντινή περίοδο. Το οστρακο που προέρχεται από την ανασκαφή του Αγίου Πέτρου χρονολογείται στις αρχές του 12ου αιώνα. Από την ίδια ανασκαφή προέρχεται και το παρόδειγμα 1 (Εικ. 34), το οποίο παρουσιάζει παρόμοιο διάκοσμο, φέρει όμως το επενδυτικό στρώμα εφυάλωσης. Παρόμοιας διακόσμησης αγγεία προέρχονται από την Κρήτη (Morgan 1942: πίν. XXb) και τη Φωκίδα (Armstrong 1989: 8, αριθ. 19, πίν. 3).

Τέλος, παρουσιάζουμε ένα πινάκιο, στο οποίο το καστανό και το πράσινο χρώμα ισότιμα σχηματίζουν μοτίβα στη διακόσμηση του αγγείου (Εικ. 38-39). Ένα τετράγωνο κεντρικό μοτίβο χωρίζεται σε τρίγωνα, τα οποία γεμίζουν με σπειροειδή και καρδιόσχημα θέματα. Σιγμοειδείς γραμμές κοσμούν την εσωτερική επιφάνεια του ρείλους. Σημειώνουμε τη γρήγορη εκτέλεση του γραπτού διακόσμου στον οποίο διακρίνουμε κάποια προχειρότητα. Όλη η επιφάνεια καλύπτεται με στιλπνή άχρωμη εφυάλωση, η οποία κάλυψε τα γραπτά καστανά και πράσινα θέματα πριν αυτά στεγνώσουν εντελώς. Το αποτέλεσμα είναι τα χρώματα να έχουν αναψειχθεί με το στρώμα εφυάλωσης και τα περιγράμματα των θεμάτων να μην είναι καθαρά. Το χαρακτηριστικό αυτό υποδηλώνει μια πρώιμη χρονολόγηση, στις αρχές ίσως του 12ου αιώνα. Ο ίδιος τρόπος διακόσμησης υπάρχει και σε αγγεία που έχουν βρεθεί στην Κρήτη και χρονολογούνται στην ίδια περίοδο (Morgan 1942). Το αγγείο, που βρέθηκε σε ναυάγιο στην Ντία, είναι πιθανώς εισιγμένο. Προς αυτή την κατεύθυνση συνηγορεί και ο ανοικτός καστανός πηλός που διαφέρει από τον πηλό των αγγείων που θεωρούμε ότι ανήκουν στην τοπική παραγωγή.

Ένα μέρος των εφυάλωμένων παραδειγμάτων που κοσμούνται με καστανό και πράσινο χρώμα που παρουσιάσαμε, υποστηρίζουμε ότι είναι τοπική παραγωγή, πρόκειται, δηλαδή για προϊόντα των αγγειοπλαστών της Κρήτης. Είναι βέβαια γεγονός ότι δεν έχουν εντοπισθεί

13. Το γεγονός ότι η διακόσμηση έχει γίνει σε επάλληλες ζώνες, που ζωγραφίζονται από τη χαμηλότερη προς την υπεροχέμενη, φαίνεται από τον τρόπο που η πράσινη εφυάλωση έχει ελαφρώς καλύψει την καστανή γραμμή, ενώ αντίστοιχα σταγόνα καστανού χρώματος έχει καλύψει το σπειροειδές μοτίβο της πρασινωπής εφυάλωσης.

Εικ. 36-37. Πινάκιο με γραπτή διακόσμηση. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.

Εικ. 38-39. Πινάκιο με γραπτή διακόσμηση. Ναυάγιο νήσου Ντίας, Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.

αντίστοιχα εργαστήρια της περιόδου αυτής και δεν έχουν γίνει αναλύσεις πηλού, δεν υπάρχουν δηλαδή, ακόμη, τα αρχαιολογικά τεκμήρια που θα συνηγορούσαν προς αυτή την κατεύθυνση. Σοβαρή, αωτόσο, ένδειξη ύπαρξης τοπικού εργαστηρίου αποτελεί το όστρακο αριθ. 4 (Εικ. 34), το οποίο ανήκει σε αγγείο ημιτελές, καθώς δεν φέρει το στρώμα εφυάλωσης. Ο πηλός, εξάλλου, των παραδειγμάτων της Εικ. 32 παρουσιάζει ομοιότητες με τον πηλό των αγγείων που θεωρούνται τοπική παραγωγή, κυρίως δε όσων προέρχονται από την Ελεύθερνα. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να θυμίσουμε ότι, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στην περιοχή της Ελεύθερνας υπήρχε ήδη στα τέλη του 7ου αιώνα παραγωγή πρώιμης εφυάλωμένης κεραμικής (βλ. υποσημ. 7). Περαιτέρω, μεταγενέστερη ιστορική

πηγή αποκαλύπτει ότι ντόπια παραγωγή υπάρχει και στις αρχές του 17ου αιώνα. Συγκεκριμένα, νοταριανό έγγραφο με ημερομηνία 30-3-1645 μας πληροφορεί ότι: «Μαστόροι από τὸ Θραψανό, τοικαλάδες, κατασκευάζουν πυρακότες καὶ κεραμίδες γιὰ τὸ μοναστήρι τῆς Ἀκωτηριανῆς». Πρόκειται για μοναστήρι που χτίστηκε το πρώτο μισό του 17ου αιώνα στην περιοχή του Δερματά, στον Χάνδακα¹⁴.

Βεβαίως, η αρχαιολογική ένδειξη για ύπαρξη εργαστηρίων κεραμικής στην Ελεύθερνα και η ιστορική μαρτυρία για τους κεραμουργούς του Θραψανού απέχουν χρονικά πολύ μεταξύ τους. Δεν θα μπορούσαμε όμως να υποθέσουμε ότι παρά την απουσία αρχαιολογικών τεκμηρίων και στις ενδιάμεσες περιόδους, στις οποίες περιλαμ-

14. *Notai di Candia*, b. 222 (Zorzi Protonotari) libro 5, φ. 82v-83r. Την πληροφορία οφείλω στην ερευνήτρια του IBE/EIE, κ. Αγγελική Πανοπούλου, την οποία ευχαριστώ και από τη θέση αυτή.

βάνεται και η εξεταζόμενη, συνεχιζόταν η ντόπια παραγωγή κεραμικής. Η τεχνική της εφυάλωσης που γνώριζαν οι κεραμιουργοί της περιοχής της Ελεύθερνας είναι δυνατόν να ξεχάστηκε; Σοβαρή ένδειξη για ύπαρξη τοπικών εργαστηρίων στην Κρήτη στη δεύτερη βυζαντινή περίοδο είναι το παράδειγμα με τη διακόσμηση σε καστανό και πράσινο χρώμα που δεν φέρει το στρώμα της εφυάλωσης. Δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστούμε ότι οι ρίζες των αγγειοπλαστών της ενετικής εποχής θα πρέπει να αναζητηθούν στην πρώιμη βυζαντινή εποχή, εκεί όπου βρίσκονται τα ίχνη των ντόπιων κεραμιουργών της Ελεύθερνας.

Τελικά, η εικόνα της Κρήτης που διαγράφεται μέσα από τη μελέτη της κεραμικής της από τον 9ο έως το 12ο αιώνα, είναι ιδιαίτερα εύγλωττη. Η Κρήτη, μακρινή αλλά σημαντική επαρχία του Βυζαντίου, ευρισκόμενη στο σταυροδόριο των θαλάσσιων οδών, γίνεται αντικείμενο διεκδίκησης από τους κατά καιρούς αντιπάλους της αυτοκρατορίας, οι οποίοι μερικές φορές επιτυγχάνουν το στόχο τους. Στον Χάνδακα ζει κατά το 10ο αιώνα μια τάξη αριστοκρατών, οι οποίοι δείχνουν προτίμηση στο καλό γούστο και τα πολυτελή αντικείμενα. Οι εμπορικές σχέσεις όχι μόνο με την Πρωτεύουσα αλλά και με περιοχές της ανατολικής Μεσογείου (Παλαιοτίνη) είναι στενές. Παράλληλα, δέχεται επιδράσεις από ποικιλά καλλιτεχνικά ρεύματα, τα οποία αφομοιώνει επιτυχώς παρουσιάζοντας τη δική της κεραμική παραγωγή, η οποία μόλις αρχίζει να σκιαγραφείται. Συνειδητοποιούμε ότι οι αθόρυβες αλλά σημαντικές αλλαγές, που συμβαίνουν κατά τη διάρκεια του 7ου και του 8ου αιώνα, μιας περιόδου ενδιαφέρουσας, με τη δική της δυναμική, προετοίμασαν το βυζαντινό θαύμα του 11ου και του 12ου αιώνα, το οποίο στην κεραμική θα εκδηλωθεί με μια εκπληκτική ποικιλία τεχνικών, μορφών και σχημάτων.

Η έρευνα για τη βυζαντινή κεραμική στην Κρήτη βρίσκεται ακόμη στην αρχή της, είναι όμως βέβαιο ότι μιας επιφυλάσσει σημαντικές εκπλήξεις στο μέλλον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alfieri 1994 :** ALFIERI (M.-B.). – Seta islamica, στο: *La seta e la sua via*, Roma 1994, 113-119.
- Armstrong 1989 :** ARMSTRONG (P.). – Some Byzantine and Later Settlements in Eastern Phokis, *BSA* 84 (1989), 1-47.
- Armstrong 1992 :** ARMSTRONG (P.). – Zeuxippus Derivatives Bowls from Sparta, *Φιλολάζων, Lakonian Studies in Honour of Hector Catling* (επιμ. J.M. Sanders), Athens 1992, 1-9.
- Armstrong 1993 :** ARMSTRONG (P.). – Byzantine Thebes: Excavations on the Kadmeia, 1980, *BSA* 88 (1993), 295-335.
- Anquetil 1995 :** ANQUETIL (J.). – *La soie en Occident*, Flammarion, Paris 1995.
- De Maffei 1994 :** DE MAFFEI (F.). – La seta a Bisanzio, στο: *La seta e la sua via*, Roma 1994, 89-98.
- Di Vita 1984 :** DI VITA (A.). – *ASAtene LX*, 11 (1984), 226-229.
- Di Vita 1986-1987 :** DI VITA (A.). – *ASAtene LXIV-LXV* (1986-1987), 490-495.

Durand, Vogt 1992 : DURAND (J.), VOGT (C.). – Plaques de céramique décorative byzantine d'époque macédonienne, *Revue du Louvre* 4 (1992), 38-44.

Durand 1997 : DURAND (J.). – Plaques de céramique byzantine des collections publiques françaises, στο: *Materials Analysis of Byzantine Pottery* (ed. H. Maguire), Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 1997, 25-50.

Ettinghausen 1954 : ETTINGHAUSEN (E.S.). – Byzantine Tiles from the Basilica in the Topkapı Sarayı and Saint-John-Studios, *CArch* 7 (1954), 79-88.

Coche de la Ferté 1957 : COCHE DE LA FERTÉ (E.). – Décor en céramique byzantine au Musée du Louvre, *CArch* 9 (1957), 187-217.

François 1994 : FRANÇOIS (V.). – La céramique à glaçure à Malia : productions médiévales italiennes et productions ottomanes, *BCH* 118 (1994), 375-387.

Frantz 1938 : FRANTZ (A.). – Middle Byzantine Pottery in Athens, *Hesperia* 7,2 (1938), 431, 440, 443, A 8, 24, ειπ. 2,6.

Frend 1962 : FREND (W.H.C.), JOHNSTON (D.E.). – The Byzantine Basilica Church at Knossos, *BSA* 57 (1962), 217-230.

Grabar 1963 : GRABAR (A.). – *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle)*, I, Paris 1963.

Grabar 1971 : GRABAR (A.). – Le rayonnement de l'art sassanide dans le monde chrétien, στο: *La Persia nel Medioevo: Atti del Convegno Internazionale, Rome, 1970*, Rome 1971, 679-707, επανένδ. στο: *L'art du Moyen Age en Occident, influences byzantines et orientales*, Londres 1980.

Hadad 1997 : HADAD (SH.). – Oil Lamps from the Third to the Eighth Century A.D. at Scythopolis-Bet Shean, *DOP* 51 (1997), 166-168.

Hahn 1989 : HAHN (M.). – Byzantine and Postbyzantine Pottery from the Greek-Swedish Excavations at Khania, Crete, στο: *Recherches sur la céramique byzantine* (éd. V. Deroche, J.-M. Spieser), *BCH Suppl.* XVIII, 1989, 227-232.

Harrison 1989 : HARRISON (M.). – *A Temple for Byzantium*, University of Texas Press, 1989.

Hayes 1992 : HAYES (J.W.). – *Excavations at Sarayhan in Istanbul*, 2: *The Pottery*, Princeton 1992, 35-37.

Lauffenburger, Williams 1997 : LAUFFENBURGER (J.A.), WILLIAMS (J.L.). – Byzantine Tiles in the Walters Art Gallery and Dumbarton Oaks Collections: A Comparison of Technique, στο: *Materials Analysis of Byzantine Pottery* (ed. H. Maguire), Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 1997, 67-84.

Macridy 1964 : MACRIDY (TH.), MEGAW (A.H.S.), MANGO (C.), HAWKINS (E.J.W.). – The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii), *DOP* 18 (1964), 276 and 299-315.

Mason, Mundell 1995 : MASON (R.B.), MUNDELL MANGO (M.). – Glazed 'Tiles of Nicomedia' in Bithynia, Constantinople and Elsewhere, στο: *Constantinople and Its Hinterland* (ed. C. Mango, G. Dagron), Aldershot 1995, 315-316.

Miles 1964 : MILES (G.C.). – Byzantium and the Arabs: Crete and Aegean, *DOP* 18 (1964), 3-32.

Morgan 1942 : MORGAN (C.H.). – *The Byzantine Pottery, Corinth XI*, Cambridge, Mass. 1942, 100-101, 246-248, πάν. XXXII.

Μπορμπουδάκης 1968 : ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ (Ε.). – Δοκιμαστική ανασκαφή Αγίου Πέτρου των Ενετών Ηρακλείου, *ΑΔ* 23 (1968), Χρονικά, 427-429.

- La seta e la sua via : La seta e la sua via** : *La seta e la sua via*, Κατάλογος έκθεσης, Edizioni De Luca, Roma 1994.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999** : ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ (Δ.), ΜΑΥΡΙΚΟΥ (Φ.Ν.), ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ (Χ.). – *Βυζαντινή κεραμική στο Μουσείο Μπενάκη*, Αθήνα 1999.
- Peschlow 1977-1978** : PESCHLOW (U.). – Byzantinische Keramik aus Istanbul, *IstMitt* 27-28 (1977-1978), 363-414, αριθ. 103, σ. 373, 405-406, εικ. 16, πάν. 141,2.
- Poulou 1995** : POULOU-PAPADIMITRIOU (N.). – Le monastère byzantin à Pseira : la céramique, στο: *Akten des XII Kongresses für christliche Archäologie, Bonn 22-28 September 1991*, Münster 1995.
- Πούλου 2000** : ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ (N.). – Οι λάχνοι, στο: P.P. Betancourt, N. Marinatou κ.ά., Το σπήλαιο της Αμνισού : η έρευνα του 1992, *AE* 2000, 214-227.
- Πούλου 2001** : ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ (N.). – Βυζαντινή κεραμική από τον ελληνικό νησιωτικό χώρο και από την Πελοπόννησο (7ος-9ος αι.) : μία πρώτη προσέγγιση, στο: *Oι σκοτεινοί αιώνες των Βυζαντίου, Αθήνα, Μάιος 1999*, Αθήνα 2001.
- Talbot-Rice 1929** : TALBOT-RICE (D.T.). – The Byzantine Pottery, στο: S. Casson, D.T. Rice (επιμ.), *Second Report upon the Excavations carried out in and near the Hippodrome of Constantinople on Behalf of the British Academy in 1928*, London 1929, 29-35.
- Talbot-Rice 1954** : TALBOT-RICE (D.T.). – Byzantine Polychrome Pottery: a Survey of Recent Discoveries, *CArch* 7 (1954), 69-77.
- Sanders 1993** : SANDERS (G.D.R.). – Excavations at Sparta: the Roman Stoa, 1988-91, Preliminary Report, Part 1, *BSA* 88 (1993), 251-286, πάν. 23-26.
- Sanders 2001** : SANDERS (G.D.R.). – Byzantine Polychrome Pottery, στο: *Mosaic. Festschrift for A.H.S. Megaw* (eds. J. Herrin, M. Mullet, C. Otten-Froux), *BSA Suppl.*, 2001, 89-104.
- Sanders 2000** : SANDERS (G.D.R.). – New Relative and Absolute Chronologies for 9th-to 13th-Century Glazed Wares at Corinth: Methodology and Social Conclusions, στο: *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes im Mittelalter*, Tabula Imperii Byzantini, Österreichische Akademie der Wissenschaften in Vienna, December 1997, Wien 2000, 153-173.
- Scholl 1986** : SCHOLL (T.). – The Lamps, στο: F. Zayadine, *Jerash Archaeological Project, 1981-1983*, I, 1986, 163-166.
- Stevenson 1947** : STEVENSON (R.B.K.). – *The Byzantine Pottery, The Great Palace of the Byzantine Emperors*, Oxford 1947, 47.
- Totev 1984** : TOTEV (T.). – L'atelier de céramique peinte du monastère royal de Preslav, *CArch* 35 (1984), 65-80.
- Vogt 1991-1993** : VOGT (C.). – Πρωτοβυζαντινή κεραμική από την Αγία Γαλήνη, *Κορητική Εστία*, 4, περ. Δ' (1991-1993), 39-75.
- Vogt 1997** : VOGT (C.), BOUQUILLON (A.), DUBUS (M.), QUERRÉ (G.). – Glazed Wall Tiles of Constantinople: Physical and Chemical Characterization, Manufacturing, and Decorative Processes, στο: *Materials Analysis of Byzantine Pottery* (ed. H. Maguire), Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 1997, 51-66.
- Vogt 2000** : VOGT (C.). – The Early Byzantine Pottery, στο: *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα - Τομέας I, 2* (επιμ. Π.Γ. Θέμελης), Ρέθυμνο 2000, 38-101, πάν. 1-49.
- Wilckens 1991** : WILCKENS (L. VON). – *Die textilen Kunste. Von der Spätantike bis um 1500*, Verlag C.H. Beck, München 1991.
- Zalesskaja 1984** : ZALESSKAJA (V.N.). – Nouvelles découvertes de céramique peinte byzantine du Xe siècle, *CArch* 32 (1984), 49-62.